

ПРАВОСЛАВНО ЦРКВЕНО ГРАДИТЕЉСТВО У ОБЛАСТИ ПАВЛОВИЋА

У областима које су у XIV и XV вијеку припадале моћној феудалној породици Павловића налази се велики број православно цркава и пет великих и значајних манастира – Добрун, Добрићево, Косијерево, Тврдош и Дужи. Неки од њих настали су прије времена успона и периода највеће моћи Павловића, а за неке се зна да су подигнути или обновљени након што су територије на којима се ови храмови налазе потпале под власт Косача, а потом под турску власт.

Овај рад односи се, изузев у случају манастира Добрун, на православно црквено градитељство у областима Билеће, Фатнице, Врма и Требиња. Ради се о простору који није био матична територија Павловића, већ се у власти ове феудалне породице налазио привремено – крајем XIV и у првим деценијама XV вијека – па и тада је долазило до промјена с обзиром на ратове вођене између Павловића и Косача.

Доба успона и моћи Павла Раденовића и његових наслѣдника било је, сразмјерно често, предмет интересовања историјске науке,¹ али се за проблем сакралних грађевина у

¹ Ј. Радонић, *О кнезу Павлу Раденовићу. Приложак историји Босне крајем XIV и почетком XV века*, *Летопис Матице српске* 212, Нови Сад 1902, 39-62; А. Ивић, *Радосав Павловић, велики војвода босански*, *Летопис Матице српске*, Нови Сад 1907, 24-48; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*. Споменик СКА LXVI, Земун 1926, 3-123; В. Ђоровић, *Како је војвода Радосав продао Дубровчанима Конавље*, *Годишњица Николе Чупића XXVI*, Београд 1927, 73-109; исти, *Прошлости Херцеговине*, *Гласник Југословенског професорског друштва* 17/1936, 865-893; исти, *Историја Босне I*, Београд 1940; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964; М. Динић, *Хумско-шребинска властела*, Београд 1967; V. Ј. Когац, *Trebinje I, II, Trebinje*, 1966, 1971; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998. и другдје.

областима у којима су они владали може рећи да није знатније заинтересовао истраживаче. Прошлост, архитектура и сликарство Добруна, јединог сачуваног православног манастира у матичној области Павловића – Подрињу – исцрпно су истражени и обрађени у литератури.² Постоји извјестан број текстова у којима се поклања пажња и сакралном градитељству на подручју Билеће и Требиња – на територијама које су крајем XIV и у почетним деценијама XV вијека припадале Павловићима. Дијелом се ради о путописима и ширим историјско-географским разматрањима одређених подручја,³ а дијелом је ова грађа изучавана у оквиру мањих монографских текстова⁴ или текстова кој се баве широм историјско-умјетничком проблематиком.⁵ Ова архитектура обухваћена је и у ширим прегледима српске средњовјековне архитектуре,⁶ као

² М. Кашанин, *Манастир Добрун*, Старинар, III сер. IV, 1926-1927, Београд 1928, 67-80; Ђ. Mazalić, *Starine u Dobruni*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1941, 101-102; З. Кајмаковић, *Живоиис у Добруну*, Старине н.с. XIII-XIV, 1962-1963, Београд 1965, 251-260; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 101-110; О. Томић, *Манастир Добрун*, Београд 1997.

³ А. Гилфердинг, *Појздка по Герцеговинѣ Боснии и Старой Сербии*, Петерсбург 1859, (превод на српски А. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo 1972); Ј. Муцовић, *Српској православној Херцеговачко-захумска митрополија при крају 1900. године*, Мостар 1901; О. Ђурић-Kozić, *Ћума, Површ и Зупци у Херцеговини*, Српски етнографски зборник V, Београд 1903; А. Figurić, *Trebinje nekad i danas*, Ljubljana 1939; З. Кајмаковић, *Значајнији likovni i arhitektonski spomenici, Zaštita spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u dolini Trebišnjice III*, Naše starine VIII, Sarajevo 1962, 49-50; М. Sivrić, *Nekoliko srednjovjekovnih krstača iz okoline Trebinja*, Tribunia 4, Trebinje 1978, 31-50; Лј. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, Tribunia 5, Trebinje 1979; М. Vego, *Izvori o Trebinju i okolini u srednjem vijeku*, Tribunia 6, Trebinje 1982, 115-138.

⁴ Л. Нинковић, *Монографија манастира Добрићева*, Мостар 1903; В. Ћоговић, *Hercegovački manastiri I*, Trebinjski manastir (Tvrdoš) Glasnik Zemaljskog muzeja XXIII, Sarajevo 1911, 505-533; В. Ћоровић, *Херцеговачки манастири*, Добрићево, Старинар 1925, 72-77; Н. Милетић, *Црква светлог Климента у Мостаћима*, Гласник Земалског музеја за 1954, 281-297; Љ. Којић, *Требиње – средњовековна некропола*, Архивски преглед бр. 4, Београд 1962; З. Кајмаковић, *Prenos manastira Dobrićevo*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 67-68; М. Sivrić, *Srednjovjekovna kamena stolica i druge starine u selu Turani kod Trebinja*, Tribunia I, Trebinje 1975, 103-121; Лј. Sparavalo, *Srednjovjekovna crkva i groblje na Ilijinom brdu kod sela Mesari blizu Trebinja*, Tribunia 3, Trebinje 1977, 131-136; Љ. Спаравало, *Бијела Алексе Пашићковића*, Историјски гласник 1-2, Београд 1981, 64-67; Ђ. Odavić, *Neka zapazanja o arheološkom lokalitetu Varina Gruda*, Tribunia 6, Trebinje 1982, 41-46.

⁵ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, 46-51; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971; С. Петковић, *Српска уметности у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 12-20.

⁶ Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1976; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953;

и у студијама посвећеним посебним градитељским појавама карактеристичним за овај дио Херцеговине.⁷

Питање вјерског опредјељења Павла Раденовића и његових потомака и њихове наводне везаности за великодостојнике „цркве босанске”, о чијој јеретичности се у науци још расправља, остаје, до даљег, недовољно расвијетљено.⁸

О Павловићима као ктиторима православних цркава нема поузданих података. С друге стране, области Билеће, Фатнице и Требиња, које су, након 1391. године дошле под власт Павла Раденовића, налазиле су се под јурисдикцијом Захумске епархије Српске православне цркве још од 1219. године, те је традиција подизања и украшавања православних цркава и манастира у овим областима трајала непрекинуто од тог времена. Најстарији православни манастир у садашњој Босни и Херцеговини – Добрун – задужбина је жупана Прибила, ондашњег феудалца из времена када је област у којој се манастир налази припадао држави српског краља Душана. Чињеница да се у Добруну, као и у Добрићеву и Тврдошу, монашки живот одвијао непрекинуто у вријеме доминације Павловића над областима у којима су се ови манастири налазили, као и подаци о великом броју парохијалних цркава, подигнутих или обнављаних у земљама Павловића од XIV до XIX вијека, свједоче о присутности и значају православне цркве у средњовјековној прошлости ових крајева.

Градитељске одлике православних цркава и манастира у земљама Павловића показују разноликост, условљену њиховим настанком у међусобно удаљеним областима, у различитом времену и под разноврсним стилским утицајима. Од-

М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, Београд 1984; иста, *Споменици црквеног градитељства, XVI-XVII век*, Нови Сад-Приштина-Београд 1991.

⁷ В. Кораћ – В. Ј. Бурић, *Цркве са приклоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVI века*, Зборник Филозофског факултета VIII, Београд 1964, 561-599.

⁸ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 101-113, *исти*, *Bosanska crkva u bosanskoj državi, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Прилози за историју Босне и Херцеговине I, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Посебна издања, књига LXXIX, Одјелjenje друштвених наука, књига 17, Сарајево 1987, 191-253; М. М. Петровић, *Помен богомила – бабуна у Законоправили светлога Саве и „црква босанска”*, у зборнику са међународног научног скупа Босна и Херцеговина од средњег вијека до новијег времена, одржаног децембра 1994, Београд 1995, 263-283.

лике ове архитектуре такође су у зависности и од материјалних могућности и амбиција њихових ктитора. Најимпозантнија по димензијама, најразноврснија по замисли простора и конструктивним рјешењима и најбогатија архитектонским украсом су најчешће здања манастирских цркава.

Манастир Добрун, смјештен источно од Вишеграда, на Рзаву, недалеко од средњовјековног утврђеног града са истим именом, основали су почетком XIV вијека жупан Прибил и његови синови Стефан и Петар. Добрунска црква је једнобродна грађевина, засведена полуобличастим сводом, без куполе. Грађена је од притесаног камена, а довратници и прагови су сачињени од бољег камена – врсте црвенкастог мермера. Прибилов син Петар је, као монах Јован, 1383. године дозидео првобитној цркви вањску припрату, а десет година касније, 1393, када су Турци провалили у Босну Добрун је страдао. Крајем XVIII или почетком XIX вијека манастир је опустео. Црква је рестаурисана 1884. године када је порушена вањска припрата, дозидан масиван звоник на западној страни, а на фасадама израђене украсне лезене и низови аркадица. Минирањем, 1944. године, црква је готово сасвим разорена. У накнадној обнови доведена је на изглед из XIX вијека. У унутрашњости храма се сачувао дио фресака, које су датоване у 1343. годину, на основу владарског портрета, на којем су приказани краљ Душан, краљица Јелена и њихов мали син Урош.

Премда без куполе и бочних пјевничких простора, једнобродном основом са полукружном апсидом црква манастира Добруна стилски се уврштава међу скромније примјере рашког црквеног градитељства.⁹

⁹ Од већег значаја је живопис по зидовима добрунске цркве, који је веома сродан сликарству у Белој цркви у Карану код Ужица, што је свједочанство о недјеливости српског културног простора. Оба споменика настала су у првој половини 14. вијека у западним областима Душанове државе, на посједима ситнијег племства, које је, по угледу на моћног владара, градило властите задужбине, породичне маузолеје и украшавало их фрескама, М. Кашанин, *Манастир Добрун*, 67-80; 2. Ђ. Mazalić, *Starine u Dobruni*, 101-102; 3. Кајмаковић, *Живойис у Добруну*, 251-260; *исти*, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 101-110; О. Томић, *Манастир Добрун*, Београд 1997.

По градитељским одликама занимљивија је црква *манастира Добрићево*, посвећена Ваведењу Богородице. Манастир се налазио на Требишњици до 1965. године, када је због изградње хидроцентрале пресељен у село Орах код Билеће.¹⁰ Први писани документ који помиње Добрићево је из 1661. године, али су приликом пресељења манастира испод постојеће цркве пронађени темељи старије грађевине из XIV вијека, чиме се потврђује његово постојање знатно прије првог писаног помена.¹¹ Истовремено, ово је свједочанство о постојању манастирске цркве на овом мјесту у вријеме када су облашћу владали Павловићи.

Садашње здање добрићевске цркве датује се у рани XV вијек. Имена ктитора овог манастира нису позната и за сада наука не располаже подацима о његовој евентуалној вези са феудалном породицом Павловића, у чијој области се налазило Добрићево крајем XIV и у првој половини XV вијека.¹² Старија црквена грађевина је вјероватно почетком XV вијека обновљена, а у раном XVI вијеку украшена фрескама. Тај старији живопис је, из данас непознатих разлога страдао, те је почетком XVII вијека било потребно поново осликати цркву, што је повјерено великом српском сликару Георгију Митрофановићу.¹³

Црква манастира Добрићево је једнобродна грађевина са три травеја по дужини, на источној страни завршена полукружном апсидом. Приликом пресељења утврђено је да је крстообразна грађевина из XIV вијека почетком XVI вијека добила бочне параклисе који су јој дали тробродан изглед.

¹⁰ Народно предање везује настанак Добрићева уз имена цара Константина и његове мајке Јелене. Друго казивање везује постанак Добрићева за владаре из лозе Немањића, Л. Нинковић, *Монографија манастира Добрићева*; В. Ђоровић, *Херцеговачки манастири*, Добрићево, 72-77; В. Ј. Когаћ, *Trebinje II*, 358-366.

¹¹ З. Кајмаковић, *Пренос манастира Добрићево*, 67-68.

¹² Манастирска црква је осликана 1619. године, али су приликом пресељења испод овог слоја сликарства, које је израдио Георгије Митрофановић, пронађени дијелови старијег живописа, из раног XVI вијека. Тако се може утврдити прилично поуздано хронологија према којој је црква постојала овдје још у XIV вијеку, З. Кајмаковић, *Значајнији likovni i arhitektonski spomenici*, 49-50; З. Кајмаковић – Д. Нонин, *Пренос манастира Добрићева*, Зограф 1, Београд 1966, 35-38.

¹³ Митрофановић је у исто вријеме, 1619. године фрескама украсио зидове цркве манастира Завале у Поповом пољу. Фреске Георгија Митрофановића у добрићеву представљају једну од најљепших цјелина српског живописа XVII вијека. З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 193-226, 345-356; исти, *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977, 65-71, 301-331.

Изнад средњег травеја образован је крстасти свод. Сјеверно и јужно од крстастог свода су пјевнице, наткривене полуобличастим сводовима. Источни и западни травеј имају у тјемени преломљене сводове. Сјеверно и јужно од олтарског травеја су протезис и ђаконикон чији спољни зидови су у равнима зидова пјевница, са којима споља образују форму бочних бродова. Протезис и ђаконикон имају своје мале полукружне апсиде. Једноставни правоугаони прозори постављени су у осовинама све три апсиде и обе пјевнице, а испод крстастог свода постављени су мали окулуси.

Може се закључити да је постојећа црква манастира Добрићева с краја XV вијека преправљена тако што је надвишена и засвођена готичким сводовима, а уз олтарску апсиду дограђени су јој ђаконикон и проскомидија. Тако је црква добила елементе рашког плана – тродијелни олтарски простор завршен полукружним апсидама, наос и бочне правоугаоне пјевнице. Изнад средњег травеја конструисан је готички свод са ребрима.¹⁴

Црква је грађена од камених квадера у правилним редовима, а кров је од камених плоча. Судаћи по готичким ребрима на сводовима, обнову су вјероватно извели приморски градитељи. Доцније је дозидана припрата, а 1863. године и звоник „на преслицу”. Улаз у цркву се налазио на западном зиду. Тај зид је уклоњен приликом доградње припрате, која је за дебљину зида шири од наоса. Припрата је пресведена подужно постављеним преломљеним сводом, који се ослања на по два прислоњена лука на бочним странама, које на средини носи пиластар.

Градитељске особине добрићевског храма су посљедица његовања српске средњовјековне архитектонске традиције,¹⁵ али са појединостима које су специфичне, као што су преломљени или крстасти сводови, а које указују на утицаје приморског градитељства. Оба архитектонска стила су на цркви у Добрићеву доведени у склад и представљају репрезентативно и особено рјешење.

¹⁴ М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, 68; иста, *Споменици црквеног градитељства, XVI-XVII век*, 67-68.

¹⁵ В. Ј. Ђурић, *Милешева и дрински манастир цркве*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 21, нап. 57.

Требињски манастир, Тврдош, са црквом посвећеном Богородици, налази се на Требишњици, неколико километара западно од Требиња. Од првог писаног помена с почетка XVI вијека до разарања 1694. године био је сједиште херцеговачких епископа и митрополита, центар културног и просвјетног дјеловања и жариште организовања дипломатских и устаничких акција.¹⁶

Посљедњи археолошки радови у Тврдошу показали су остатке ранохришћанске и средњовјековне грађевине,¹⁷ што показује да су се на мјесту некадашњег Требињског манастира још од времена раног хришћанства смјењивали култни објекти. Најстарији слојеви датовани су у VI вијек, а током истраживања идентификовани су дијелови грађевине који се могу датовати у XIV и XV вијек. Остаци старијих грађевина су фрагментирани тако да не пружају довољно података за претпоставку о изгледу цркве Требињског манастира у временима у којима су облашћу Требиња владали Павловићи. О градњи манастирског храма с почетка XVI вијека сачувани су писани подаци из 1501, 1509. и 1510. године.¹⁸ Из Дубровника је допремљен и цријеп за покривање цркве, па је вјероватно да су је дубровачки градитељи и сазидали, свакако прије 1510. године. Документи из дубровачког архива говоре да је манастир постојао прије 1501. године, а да је манастирска црква са-

¹⁶ Народно предање и овај манастир везује уз личности првог хришћанског цара Константина и његове мајке Јелене. Према другом предању Требињски манастир је 1270. године обновио краљ Милутин. Већ је Владимир Ћоровић примијетио да ово казивање не одговара историјским околностима, будући да је Милутин постао српски краљ тек 1282. године. Традиција помиње и херцега Стефана Вукчића Косачу као градитеља манастира; V. Čorović, *Hercegovački manastiri I, Trebinjski manastir (Tvrdoš)*, 507, 518.

¹⁷ Ђ. Јанковић, *Манастир Тврдош, археолошка ископавања 1997*, документација у Републичком заводу за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске (није публиковано).

¹⁸ У уговору из 1501. године који се чува у дубровачком архиву Матко Милић, сликар из града под Срђем, обавезао се да ће годину дана подучавати сликарској вјештини Марка Стефановића, а за његово школовање аконтацију од 66 гроша је дао Требињски манастир. Други уговор из Дубровачког архива, датован у 1510. годину, говори да је Требињски манастир ангажовао сликара Вицка Ловрова да из Дубровника дође у Требиње и да манастирску цркву живописе „сликама и другим орнаментима са различитим бојама по наредби и објашњењу” овдашњих монаха, а „по грчком начину” (*more greco*), В. Ј. Бурић, *Дубровачка сликарска школа*, Посебна издања САН, СССXVIII, Београд 1963; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 61-64.

грађена, заправо, судећи према археолошким истраживањима, обновљена, прије 1510. године. Прецизније датовање омогућава запис сачињен 1509. године у октоиху који је из Тврдоша доспио у манастир Савину. Запис је сачинио Марко Требињац, по наредби кир Василија при архиепископу Јовану „...у мјесту од њих сазиданој цркви Успенија пресвете Богородице у Требињу”. Ова кратка биљешка доноси имена ктитора обнове Требињског манастира и годину прије које се та обнова десила – 1509.¹⁹

Крајем XVI вијека Тврдош је постао сједиште херцеговачких владика и центар дипломатске активности коју воде патријарх српски Јован, владика Висарион и војвода Грдан. Манастир Тврдош страдао је приликом великог земљотреса у Дубровнику 1667. године. Изгледа да је оштећена купола на цркви, као и неки други објекти манастирског комплекса. У ратовима Млетака и западних царевина против Турске 1648. и 1684-1699. године требињски калуђери су сарађивали са хришћанском војском. Турци су 1693. године запосјели манастир. Сљедеће године Млечани су потиснули Турке из Тврдоша, а када је исте године венецијанска војска морала да се повуче манастир је миниран.²⁰

Из 1864. године сачуван је опис Вука Врчевића о изгледу рушевина Требињског манастира. Он каже да се на олтару „...виде доста прилично измоловани на околу четири евангелиста, а над светом трпезом при своду свети дух”, и даље: „...зидови црквени оборени су до темеља, као и све ћелије ће су калуђери живјели..” Неоштећена је остала само „подземна густијерна”, а још тада се могло видјети гдје су били појате, гувна, уљаник и манастирска трпезарија.

Владимир Ђоровић је вршио испитивања 1911. године и установио да је црква била дугачка 12,4 метра без припрате, односно 20,5 метара укупно, а да је наос био широк 9,8 метара, знатно шири од припрате која је била широка свега 4,8 метара. На основу ових мјерења он је утврдио да је тробродна црква Требињског манастира била „...једна од највећих цр-

¹⁹ На једином сачуваном фрагменту фреске из Тврдоша приказан је лик Богородице из сцене Оплакивања Христа.

²⁰ Послије разарања дио монаха се склонио у манастир Савину, а дио је отишао у Дужи, ранији метох Требињског манастира. Било је покушаја да се манастир обнови већ 1695. године. V. J. Когац, *Trebinje II*, 336-348.

кава у свој Босни и Херцеговини”. Према Ђоровићу, грађена је веома солидно – „...дубоко отесани вапненац у квадратастом и паралелопипедном облику.” Црква је имала репрезентативну унутрашњу декорацију од камена.

Велика црква манастира Тврдоша имала је, дакле, основу у облику правоугаоника који се на источној страни завршавао са три полукружне апсиде чија је ширина одговарала ширини бродова. Читав простор био је по ширини подијељен низовима стубова и лукова на три брода, од којих је средњи најшири. Средњи травеј главног брода знатно је већи од источног и западног, а основа му је квадрат. Како се на Ђоровићевом цртежу сјеверног зида припрате види да је изнад ње био свод са ојачавајућим луковима који су се ослањали на пиластре, то се може претпоставити да је у горњој конструкцији храм имао куполу. Да је изнад средњег травеја главног брода наоса била конструисана купола говори величина и облик средњег травеја – он је већи од западног и источног, а основа му је квадратна. Постојање куполе забиљежено је и у једном писаном извору.²¹ Бочни бродови и апсиде вјероватно су били засведени полуобличастим сводовима и полукалотама. Могуће је да су изнад бочних бродова били конструисани четвртобличасти сводови, с обзиром на то да је тако била изведена горња конструкција бочних простора у другој тробродној цркви из времена турске власти – оној у манастиру Никољац.²²

Црква манастира Тврдош је у цјелини била зидана од тесаног камена и на начин уобичајен у приморским крајевима, што представља још један аргумент за претпоставку да су градитељи тврдошке цркве били из тих крајева (Дубровника, највјероватније). На цртежу сјеверног зида нартекса види се да су камени квадери слагани у правилне редове. До 1911. године сачувани дијелови стубова, оквири прозора (неки са украсом у стилу ренесансе) и други фрагменти²³ пока-

²¹ Године 1671. два монаха су из Тврдоша упућена римском папи да моле за помоћ за манастир и, између осталог, су навела да се „труло велике цркве увинуло од потреса 1667. године”, V. Ćorović, *Hercegovački manastiri*. I. Trebinjski manastir (Tvrdoš), 511.

²² М. Шупут, *Сјоменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, 169-172.

²³ V. Ćorović, *Hercegovački manastiri*. I. Trebinjski manastir (Tvrdoš), 519, sl. 6 i 7.

зују да је грађевина имала спољну архитектонску декорацију и да је била репрезентативан архитектонски споменик.²⁴

Црква Требињског манастира (Тврдоша) спада у групу тробродних базилика истог градитељског типа који се уочава на црквама Цетињског манастира²⁵ и Никољца.²⁶ Овим здањима настављала се традиција романичке и романо-готске базиликалне цркве,²⁷ која је у току претходних вијекова била карактеристичан облик најрепрезентативнијих дијела сакралне монументалне архитектуре у западним крајевима земље.²⁸ Потребно је уочити да нешто ужа и конструктивно одвојена припрата цркве манастира Тврдоша доста подсећа на однос наоса и припрате у Дечанима – могуће је да је путем неке упрошћене схеме тај однос могао да буде пренесен из Дечана у Тврдош.²⁹ Данашња црква у Тврдошу подигнута је 1928. године.³⁰

Манастир Дужи налази се на подручју Шуме требињске, југозападно од Требиња. Основан је после 1694. године, након уништења Требињског манастира. До разарања

²⁴ М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, 63-64.

²⁵ Цетињски манастир, задужбина Ивана Црнојевића, завршен 1484. године, разорен је 1692. године, а 1886. уклоњене су и рушевине цркве, али се о његовом изгледу може судити према сачуваним документима, Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1976, 300; О. Недић, *Графичке представе српских манастира као изворни подаци при конзерваторско-рестаурацијским радовима*, Зборник заштите споменика културе IX, Београд 1958, 18-19, 30-31, сл. 2, 23.

²⁶ У другој половини XVI вијека саграђена је и тробродна црква манастира Пиве, али без куполе, М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, 63-66; иста, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, 202-207.

²⁷ Тежња за обновом тробродне базилике уочљива је у XV-XVI вијеку и на другим значајним споменицима српске сакралне архитектуре – Завала, Ломница, Гомионица, Рмац, Подврх, М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, 63.

²⁸ На домаку Херцеговине, Зете Ивана Црнојевића и Полимља, двије велике катедрале – которска и дубровачка – биле су прави представници традиционалне тробродне грађевине, а уз то су имале и куполе. Познато је да је њихов градитељски облик утицао на главни ток српске средњовековне архитектуре. Рашке цркве XIII вијека постепено све више попримају облике приморских тробродних цркава, а велика свечана задужбина Стефана Дечанског морала је у спољњем изгледу бити сасвим слична дубровачкој катедрали, која се довршавала приближно у вријеме изградње Дечана. Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, Београд 1963, 80.

²⁹ М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, 67.

³⁰ V. Ćorović, *Hercegovacki manastiri I, Trebinjski manastir (Tvrdoš)*, 505-533.

Тврдоша у Дужима је постојала парохијска црква Светог Пантелејмона.³¹ Изгледа да до 1748. године Турци у Дужима нису дозвољавали градњу нове цркве. Послије наведене године монаси су добили дозволу да стари кров од сламе на цркви замијене кровом од камених плоча и да саграде нове келије. Тек један вијек касније, залагањем игумана Јевстатија Дучића, калуђери су добили дозволу за зидање нове цркве и нових келија. Зна се и име неимара – то је био Ђуро Сушић, који је нову цркву саградио између маја и новембра 1855. године.³²

Садашња манастирска црква је једнобродна, доста велика, са полукружним олтаром, пресведена полуобличастим сводом. Премда грађена у XIX вијеку, она задржава у потпуности традиционалне градитељске форме старијих, средњовјековних херцеговачких цркава, понавља и њихову основу и горњу конструкцију, само у пространијим размјерама.

У области Билеће, Фатнице, Врма и Требиња – на простору којим су крајем XIV и у XV вијеку владали Павловићи – сачувало се више од тридесет парохијских цркава. Најчешћи градитељски облик је једнобродна црква са полукружном апсидом. Унутрашњост је пресведена полуобличастим сводом ослоњеним на лукове прислоњене уз подужне зидове. Утврђено је да градитељске форме са прислоњеним луковима поријекло воде из архитектуре прероманике и романике на дубровачком подручју и у Зети.³³ Све су грађене од камена, првобитно су биле покривене каменим плочама. На подужним зидовима и на олтару имају по један, архитравно или полукружним луком завршен прозорски отвор. Улаз на западном зиду је ријешен архитравно, изнад њега се често налази плоча са уклесаним подацима о обнови, а изнад ње је постављена прозорска розета. Готово сви ови храмови обнављани су у XIX вијеку, када им је на западном pročелу догра-

³¹ Манастир Дужи је ускоро постао сједиште епископије, а владика Нектарије је између 1702. и 1710. године, тражећи помоћ, три пута одлазио у Русију. У херцеговачком покрету 1738. године, када су Херцеговци тражили помоћ од Аустрије, учествовали су и монаси из Дужи, V. Когаћ, *Trebinje II*, 366-377.

³² Манастир је страдао у устанку 1861. године, па је поправљен залагањем руског, аустријског и француског конзула. Ново страдање донио је херцеговачки устанак 1875. године, када су га Турци готово сасвим срушили, а 1886. године у Дужима се десио велики пожар, V. Когаћ, *Trebinje II*, 366-377.

³³ В. Кораћ – В. Ј. Ђурић, *Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVI века*, 561-599.

ђен звоник карактеристичног старог медитеранског облика „на преслицу”.

Овом архитектонском типу припадају у билећкој области цркве *Светог арханђела Михаила у Мекој Груд* обновљена 1795. године, *Светог Георгија у Плани*, обновљена 1887. године, *Свете Тројице у Кушима*, обновљена 1889. године, *Светог арханђела Михаила у Баљцима*, обновљена 1868. године, *Светог Трифуна у Дреновом Долу*, обновљена у XIX вијеку, *Покрова Богородице у Хоцићима*, обновљена 1909. године, *Светог арханђела Михаила у Трновици*, обновљена 1856. године, *Светог Јована Крстићевца у Бајчешићима*, обновљена 1848. године, *Светог Георгија у Подосоју*, *Светог Георгија у Јасењу*, обновљена 1836, *Светог Козме и Дамјана у Врањској*, обновљена 1865. године³⁴ и црква *Светог Јоакима и Ане у Фајници*, обновљена 1857. године на мјесту срушеног средњовјековног храма.³⁵ Зна се да је у Фатници, 1449. године живио поп Новак који је имао кћер, што потврђује да се ради о православном свештенику.³⁶

Цркве истих архитектонских одлика налазе се и у селу *Дубочани*, неколико километара сјеверно од Требиња, и у *Аранђелову*, код Ластве. У зидове цркве Вазнесења Христовог у Дубочанима, обновљене 1863. године, уграђено је неколико стећака. За цркву у Аранђелову се претпоставља да је крајем XVI и почетком XVII вијека обновљена на мјесту старије цркве, чији трагови су утврђени приликом посљедњих археолошких радова. На основу натписа на довратнику у припрати, претпоставља се да је извјесни жупан Георгије звани Крња био ктитор храма. Зидови припрате леже на стећцима, а унутар припрате су сачувана два стећка који служе као камене клупе. У унутрашњости је очувано зидно сликарство из раног XVII вијека.³⁷

³⁴ Документација Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске.

³⁵ Š. Vešlagić, *Stećci, kataloško-tipografski pregled*, Sarajevo 1971, 381-383.

³⁶ Б. Нилевић, *Српска православна црква у БиХ до обнове Пећке патријаршије*, Сарајево 1990, 64.

³⁷ В. Кораћ – В. Ј. Ђурић, *Цркве са приклоњеним луковима у Старој Херцеговини и дубровачко грађевинарство XV-XVII*, ЗФФ VIII, Београд 1964, 574-576; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 248-255, 365-369.

Исте градитељске карактеристике у околини Требиња имају и цркве *Светог Јована Крститеља у Орашју-Мрњићима*, *Свете Пејке у Љекови*³⁸ *Светог Пантелејмона на Алексиној Међи*,³⁹ *Свете Тројице на Волујцу*,⁴⁰ *цркве Светог Климентија и Свете Пејке у Мостаћима*, *црква Светог Климентија у Дражин Дољу*, *црква Светог Стефана у Главској*, *црква Светог Илије на Голој Главици*, *храм Рођења Богородице у Хуму*, *црква Свете Варваре у Бедићима* (последње три у Шуми требињској), а у исту скупину могла се, прије него што је потопљена под акумулационо језеро, убројати и *црква Светог Георгија код Арсланагића моста*.

Црква Светог Георгија, код Перовића (Арсланагића) моста вјероватно је средњовјековно здање које је до 1887. године, када је обновљена, била у рушевном стању.⁴¹ *Црква у селу Дражин До* датује се у крај XVI или почетак XVII вијека,⁴² а обновљена је 1873. године.⁴³ *Црква Светог Стефана у Главској*, селу јужно од Требиња које је крајем XIV и у првој половини XV вијека било у посједу Павловића,⁴⁴ вјероватно је у XVIII вијеку обновљена на мјесту старије.⁴⁵ *Црква Светог Илије у селу Гола Главица* подигнута је 1481. године, која је уклесана на крсту који је био постављен на камени готички лук старијег звоника (нови звоник „на преслицу” подигнут је 1920. године).⁴⁶ *Храм Рођења Богородице у*

³⁸ Документација Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске.

³⁹ У порти цркве на Алексиној међи налази се стара школа, на чијем надвратнику је сачуван натпис са убиљеженом годином 1762, и податком о обнови 1846. што даје основа за претпоставку да је и црква старија од 1879. године која је уклесана као датум њене обнове.

⁴⁰ За цркву на Волујцу се претпоставља да је подигнута у XVIII вијеку, а обновљана је 1892. и 1911. године, Документација Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске.

⁴¹ V. J. Когац, *Trebinje* II, 380.

⁴² В. Кораћ – В. Ј. Ђурић, *Цркве са прислоњеним луковима у Старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVII в*, ЗФФ VIII, Београд 1964, 577

⁴³ Ј. Муцковић, *Српској православна Херцеговачко-захумска митрополија*, 84.

⁴⁴ V. Когац, *Trebinje* I, 138; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 30-31, 108.

⁴⁵ Црква је запаљена у рату 1992-1995. године. С. Милеуснић, *Духовни геноцид 1991-1995* (1997) Београд 1997, 139.

⁴⁶ О. Ђурић-Коzić, *Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini*, 1174; Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 90-94.

Хуму,⁴⁷ судећи по градитељским одликама и датовању стећака у црквеној порти, знатно је старија од године 1750, која се помиње у једном извору, а која вјероватно означава годину једне од обнова здања.⁴⁸

Село *Ђедићи*, на сјеверном крају Шуме требињске, помиње се у дубровачким изворима у XIV вијеку.⁴⁹ У сеоском гробљу у некрополи са стећцима налази се *црква посвећена светој Варвари*, саграђена 1863. године. Правоугаоне је основе, са полукружном апсидом, а у њене зидове уграђен је велики број стећака са некрополе која цркву окружује. На мјесту садашњег храма налазила се старија црква, мањих димензија, коју је педесетих година XIX вијека описао Гилфердинг.⁵⁰ Од старије цркве сачувала се часна трпеза и један полукружни камени лук чији су рубови украшени уклесаним цик-цак орнаментом, а на средини је рељефни крст, двије шестолисне розете и полумјесец.⁵¹

Црква Светог Климентиа у Мостаћима је обновљена почетком XVII вијека, будући да њен живопис потиче из 1623. године. Претпоставља се, међутим, да су овај и храм Свете Петке у Мостаћима старије маузолејне задужбине средњовјековне властеле.⁵²

⁴⁷ Јужно од цркве налази се велики праисторијски тумулус на којем су остаци мање цркве, а пробним археолошким ископавањима утврђено је да је у Хуму било значајније античко насеље, I. Војановски, *Izveštaj sa rekognosciranja od 20. 11. 1971*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo. О дубровачком извору у којем се 1427. годне помиње село Хум, М. Динић, *Земље херцега од Светог Саве*, Глас САН 182, 215, нап. 159; М. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 47.

⁴⁸ Ј. Муцовић, *Српској православна Херцеговачко-захумска митрополија*, 84; Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 109-110.

⁴⁹ Ђедићи су били вазали племића из породице Николића, за које Мавро Орбин каже да су били потомци Мирослава Немањића, брата Стефана Немање. Поуздано је да су ови угледни великаши били сестрићи босанског бана Стефана Котроманића и да су од Дубровчана примали могориш, Мауро Orbini, *Il regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pezaro 1601; М. Динић, *Дубровачки трибуни*, Глас САН 168, Београд 1953, 208-209.

⁵⁰ А. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, 36.

⁵¹ Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 117-120.

⁵² Н. Милетић, *Црква светог Климентиа у Мостаћима*, 281-297; В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, 48-50, сл. 9-11; В. Кораћ – В. Ј. Ђурић, *Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко гра-*

*Црква Свѣтог Сѣефана (Шћейана) у Доњим Туранима*⁵³ одступа од описаног типа једнобродних грађевина са прислоњеним луковима. Овај храм једноставне правоугаоне основе са полукружном апсидом нема лукове прислоњене уз подужне зидове, већ свод почива непосредно на подужним зидовима.

*Црквица*⁵⁴ у гробљу села Љубово у Требињској површи добрим дијелом се сачувала, премда јој је 1910. године измијењена горња конструкција, те се и данас не може утврдити којом градитељском формом је првобитно била надвишена. Уобичајене је правоугаоне основе са полукружном апсидом. Око храма је средњовјековно гробље, у цркви се налазе три гроба прекривена каменим плочама, а уз њен улаз су два стећка, што говори о маузолејној намјени овог средњовјековног храма.⁵⁵

*Црква посвећена свѣтом Констѣантѣину и Јелени у Придворцима*⁵⁶ саграђена је 1906. године, али се, судећи према многим сличним примјерима у широј области данашње источне Херцеговине, може претпоставити да се на њеном мјесту налазио средњовјековни храм. Једнобродна основа са полукружном апсидом и полуобличасти свод у унутрашњости показују да је градитељ с почетка XX вијека поштовао типологију старијег сакралног градитељства у овој области.

Извјестан број црквица у дијелу Херцеговине којим су владали Павловићи одликује се такође једнобродном основом са полукружном апсидом, али је њихова унутрашњост надвишена преломљеним сводом који је карактеристичан за

градитељство XV-XVII век, Зборник Филозофског факултета VIII, Београд 1964, 576; V. J. Korać, *Trebinje II*, 377-379; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 277-285; М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, 155.

⁵³ М. Sivrić, *Srednjovjekovna kamena stolica i druge starine u selu Turani kod Trebinja*, 103-121; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 43.

⁵⁴ Унутрашње димензије 3,90 x 2,10 м, висина 2,25 м.

⁵⁵ У цркви су нађени фрагменти средњовјековне керамике, а некропола лежи на римском локалитету, Љ. Којић, *Љубово, Требиње средњовековна некропола*, 282-286; Lj. Spavaldo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 133.

⁵⁶ Smatra se da se blizu Pridvoraca nalazio „stobor” vojvode Radoslava Pavlovića, V. Korać, *Trebinje I*, 203; А. Figurić, *Trebinje nekad i danas*, 71; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 39.

градитељство готичке епохе. Његова појава упућује на претпоставку да су градитељи били из Приморја, гдје је готичка традиција била снажна. Стваралачке везе између босанске властеле и Приморја потврђене су већим бројем писаних извора. Зна се да су дубровачки мајстори радили и за Павловиће – дубровачки сликар XV вијека, Иван Угриновић, сликао је за Радослава Павловића у његовој палати у Дубровнику. Стога постоје разлози да се градња црква које су надвишене преломљеним сводом датује у XIV, XV или XVI стољеће, вријеме из којег потиче највећи број докумената који говоре о раду приморских мајстора на подручју Захумске епископије.⁵⁷

Описано архитектонско рјешење горње конструкције има црква *Светог Георгија на Прљачи у Горици и Требињу*, у чије зидове је уграђено неколико стећака. Градња храма датује се у XVI вијек.⁵⁸ Преломљени свод јавља се и у унутрашњости цркве *Усијења Богородице у Нецвијећу*, обновљене 1897. године и цркве *Светих Врача у Гомиљанима*, код Требиња, која је саграђена у XV вијеку, о чему свједоче два натписа на западном зиду у којима је наведена година 1492.⁵⁹

Другачије рјешење, са једнобродном основом и споља правоугаоним, а изнутра полукружним олтарским простором показује црква *Усијења Богородице у селу Луг*. У унутрашњости два пара лукова прислоњених уз подужне зидове носе полуобличасти свод. Цркву у Лугу саградио је, како се сазнаје из документа сачуваног у дубровачком архиву, 1503. године, дубровачки зидар Михоч Радојевић, по наруџби монаха Романа из манастира Тврдош. Градитељ је и сам био Требињац поријеклом, син Радоја Вукчића који је у Дубровнику изучио занат.⁶⁰

Објашњење за појаву споља правоугаоног олтарског простора – форме која се у православном црквеном градитељству сразмјерно ријетко среће⁶¹ – налази се у умјетнич-

⁵⁷ С. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura Zenica 1973, 147-199.

⁵⁸ В. Кораћ, *Trebinje II*, 381.

⁵⁹ Документација Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске.

⁶⁰ В. Кораћ – В. Ј. Бурић, *Цркве са прислоњеним луковима у Старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVII века*, 564-566.

⁶¹ Премда веома ријетко, ово рјешење није сасвим непознато старијем српском сакралном градитељству, па се правоугаона форма олтарског простора мо-

ком стасавању њеног градитеља у Дубровнику, будући да су правоугаоне апсиде у Приморју биле чешћа појава.⁶² Како се у широј околини Луга (у Дубљанима, Струјићима, Ораћу) сачувало још неколико црквица или њихових остатака са правоугаоним олтаром, то би се могло претпоставити да овај облик није представљао сметњу за православне наручиоце.

Својом основом у облику триконхоса међу црквама у земљама Павловића издваја се храм *Светог Илије* у селу Месари неколико километара западно од Луга. У порти се налази камени крст са натписом који биљежи 1494. годину, па се претпоставља да је тада црква обновљена на мјесту старијег храма.⁶³

Храм је грађен и покривен каменом, брод је надвишен полуобличастим сводом, а олтарска и бочне апсиде полукалотама. По тролисној основи, најсроднија црква у Месарима јесте црква Светих апостола Петра и Павла у Ошанићима код Стоца. Око розете, изнад архитравно ријешеног улаза у цркву, налазе се двије правоугаоне плоче са плитко урезаним мотивом змија.

Гробни тумулус и некропола са стећцима који се налазе у црквеној порти,⁶⁴ а посебно тролисна основа цркве, указују на вјероватноћу да се прије садашње, на истом мјесту, налазила старија црква, будући да је оваква типологија сакралних грађевина у медитеранском региону карактеристична за пре-романичку епоху.⁶⁵ На надвратнику цркве уклесан је запис о обнови 1897. године, када је постављен звоник.

*Црква у гробљу села Талеже у Требињској шуми посвећена је светој Недељи.*⁶⁶ Грађевина се обрушила седамдесетих година XIX вијека. Срушио се свод затрпавши дио нао-

же видјети, на примјер, у задужбини Немањиног брата Мирослава с краја XII вијека – цркви Светог Петра у Бијелом Пољу, М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II*, Београд 1989, 46-70, цртеж 4.

⁶² Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, 18, 20-23, 26.

⁶³ Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna crkva i groblje na Ilijinom brdu kod sela Mesari blizu Trebinja*, 131-136.

⁶⁴ *Isto*, 149-152.

⁶⁵ Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, 14-17.

⁶⁶ Село Талежа, смјештено у источном дијелу Шуме требињске, има дугу прошлост, о чему свједочи овдје пронађена античка бронзана статуа богиње Дијане. У првој половини XV вијека Дубровчани у Талежи помињу људе требињске властеле Прељубовића. У средњовјековном гробљу је сачувано преко 70 стећака, од којих је неколико са клесаним украсом са мотивима коњаника, кола,

са, док зидови стоје у пуној висини, чак са дијеловима крова. Педесетих година XIX вијека Нићифор Дучић је забиљежио да је црква у Талежи посвећена светом Стефану Првомученику. У вријеме Нићифора Дучића црква није била срушена.⁶⁷ Храм има једнобродну основу са три полукружне апсиде на источној страни, од којих су бочне ниже од централне. У унутрашњости су бочни простори олтарара – ђаконикон и проскомидија – зазидани приликом преградње цркве. Уз подужне зидове у цркви прислоњена су три пара ојачавајућих лукова који су дограђени накнадно усљед чијег постављања се појавила потреба да се бочни олтарски простори старијег здања зазидају. Мали сачувани остаци и облик забата на источном и западном зиду показују да је свод био полуобличаст. На забату се такође уочавају двије фазе градње, а из разлике у начину постављања камена је видљиво да је првобитна грађевина била нижа. У олтару стоји камена часна трпеза. У зони проскомидије, уз источни дио сјеверног зида налази се дио стећка, украшен фризом лозе са тролистом и повијеним ужетом, у секундарној употреби. Одмах уз овај камен, у ивицу сјеверног зида олтарара узидан је камени стубац у чијем дну је уклесан крст са кружницама. У источном зиду проскомидије је једна дубља петострана ниша, а на источном дијелу сјеверног зида, на сјеверној страни олтарске конхе, у југоисточном углу грађевине и на западном дијелу јужног зида су плиће правоугаоне нише. По један узан прозор налази се на срединама јужног и сјеверног зида; улаз од камених стубаца са каменом гредом архитрава је на западној фасади, изнад њега је полукружна ниша, а на сјеверном дијелу западне фасаде налази се још једна правоугаона ниша. Црква је грађена каменом, малтерисана кречним малтером. Према једном старијем податку Ђ. Мазалића црква у Талежи је била живописана, будући да је овај истраживач тада видио фрагменте фресака.⁶⁸

розета, крстова, мачева са штитовима, К. Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povijesti*, GZM, Sarajevo 1910, 199-200; М. Динић, *Хумско-Шребињска властела*, 46; Ђ. Ваšлагич, *Ророво*, Sarajevo 1966, 39-40.

⁶⁷ А. Гилфердинг, *Поџдка до Герцоговинџ Босни и Старой Сербии*, 682-683. У свим другим изворима и у локалној традицији храм у Талежи назива црквом Свете Неђељке.

⁶⁸ З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 311. У току су радови на реконструкцији цркве у Талежи, а приликом уклањања обрушеног

Три апсидална истака олтарског простора углавном се не срећу код цркава сразмјерно малих димензија, каква је ова у Талежи, код које нису пронађени трагови стубова који би наводили на претпоставку да је у својој првој фази градње она била ријешена као тробродна базилика. Тродијелни олтарски простор карактеристичан је за српско црквено градитељство из времена великог жупана Стефана Немање и његових насљедника,⁶⁹ али је уобичајен и код романичких и готичких катедрала у Приморју.⁷⁰ Стога ову појаву у Талежи можда треба тумачити чињеницом да је црква подигнута у Хумској епархији Српске православне цркве у којој се рашка градитељска традиција преплитала са утицајима из сусједног Приморја. Накнадне измјене, са примјеном ојачавајућих лукова прислоњених уз подужне зидове цркве, вјероватно су настале као посљедица потребе да се грађевина конструктивно учврсти и то уз примјену архитектонског облика уобичајеног и општеприхваћеног у овом дијелу Херцеговине.⁷¹

На подручју Билеће, Фатнице, Врма и Требиња налази се сразмјерно велики број црквишта са остацима храмова, чији темељи или остаци зидова показују да су и ове грађевине имале једнобродну основу са најчешће полукружном апсидом на истоку, али се каткад јављају и нешто другачији облици основе. Готово сви остаци ових храмова показују да су они били сразмјерно малих димензија, а веома често појава стећка унутар цркава, или уз њихове улазе, указују на вјероватноћу да су оне грађене као гробни храмови за локалног властелина. У средњовјековним некрополама са стећцима, које

сводног камења пронађен је оштећен фрагмент старог фреско малтера, документација Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске.

⁶⁹ На примјер, у цркви Светог Николе код Куршумлије из 1170. године, у Бурђевим ступовима у Расу 1171, године, Богородичиној цркви у Студеници и на другим споменицима рашке школе, а и доцније, у цркви манастира Манасије, на примјер, Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, 282, 284-286, 299-300, сл. 379, 380, 382, 399.

⁷⁰ Тродијелни олтарски простор види се, на примјер, на темељима катедрале Свете Марије у Нину, на цркви Светог Петра у Супетарској Драги на Рабу, цркви Свете Еуфимије у Сплиту, катедрали у Трогиру и другдје, Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, 47, 49, 56, 87.

⁷¹ В. Кораћ – В. Ј. Ђурић, *Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVI века*, 561-599.

у највећем броју случајева окружују црквиште, највјероватније су сахрањивани чланови ових феудалних породица.

Остаци зидова *Предојевића цркве*, у селу Пријевор код Билеће, начињени су од клесаног камена. Сјеверно од цркве налази се неколико стећака. Рушевине показују да је овдје био храм једнобродне основе са полукружном апсидом, дугачак око седам метара (без олтара) и широк око четири метра. Обимни зидови, дебели и до једног метра, од правилних камених квадара, сачували су се до висине од једног и по метра. На архитравном надвратнику и довратницима портала уклесан је украс у виду крста, ватреног кола, полумјесеца и звијезде. Урушена око цркве и унутар ње, сачувала се велика количина обрађених камених тесаника.⁷²

У зидове цркве *Малешевке у селу Жудојевићи*, поред пута Требиње – Билећа, узидан је један рељефом украшен стећак са средњовјековне некрополе од које је преостало неколико надгробника. Црква је била посвећена светом Игњатију, а традиција је везује за извјесног војводу Малеша. Ово подручје насељавало је племе Малешеваца које се помиње у дубровачким изворима 1397. године.⁷³ Храм је једноставне правоугаоне основе са полукружном апсидом, дугачак нешто преко девет, а широк пет и по метара. Зидови од правилних камених квадара су мјестимично очувани и до висине од једног и по метра. У унутрашњости, која је затрпана обрушеним каменом са зидова, сачувао се стуб часне трпезе. У селу се налази украшена антропоморфна крстача, чије би датовање у XV вијек упућивало на могуће датовање цркве.⁷⁴

Црква Светог Константина (Констандиновица) у *Гомиљанима* саграђена је у XV вијеку. Њени зидови су сачувани до висине од једног и по метра. Уз јужни зид се сачувао правоугаони параклис маузолејног карактера са стећком у средини, а око цркве се налази тридесетак стећака. На основу

⁷² Документација Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске. Према легенди, цркву у Пријевору подигао је Хасан-паша Предојевић.

⁷³ D. Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka knj. 17. Sarajevo 1987, 116.

⁷⁴ M. Sivrić, *Nekoliko srednjovjekovnih krstača iz okoline Trebinja*, 31-50.

сачуваних остатака не може да се претпостави како је изгледала горња конструкција овог храма.

Од цркве посвећене светом Георгију у Гомиљанима – Бурђевице – која је саграђена вјероватно у XV вијеку, очувани су западни зид са забатом, источни зид са апсидом и појужни зидови отприлике до висине од једног и по метра. У апсиди су се сачували фрагменти живописа који се датују у крај XV – почетак XVI вијека.⁷⁵

На територији којом су крајем XIV и у првим деценијама XV вијека владали Павловићи налазе се и *остаци цркве у селу Бијела, у Површи,⁷⁶ као и остаци храма на локалитету Варина грудa у Џиварском пољу.⁷⁷ Њихове основе – једноставне, једнобродне са полукружним апсидама – показују да су и оне припадале типу малих средњовјековних гробних цркава смјештених у некрополама са стећцима.*

На подручју Шуме требињске, чијим дијелом су крајем XIV и почетком XV вијека владали Павле Раденовић и његови насљедници налази се сразмјерно велики број црквишта. Њихови остаци свједоче о сакралном градитељству у овој области током средњег вијека.

Село *Зайланик*, на путу из Ријеке Дубровачке у Старо Слано, било је катун влаха Журовића – посјед Павла Раденовића, Радослава и Иваниша Павловића.⁷⁸ До 1857. године ту је стајала средњовјековна православна црква *посвећена светом Пантелејмону*, правоугаоне основе, са полукружном апсидом.⁷⁹ На њеном мјесту је 1865. године подигнута већа црква, посвећена Ваведењу Богородице (данас је посвећена светом Петру и Павлу). Уз сјеверни доворотник и у олтару сачувани су фрагменти фресака са нераспознатљивим мотивима.⁸⁰

⁷⁵ З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 64-66.

⁷⁶ Љ. Спаравало, *Бијела Алексе Пашићковића*, 64-67.

⁷⁷ На локалитету Варина грудa су пронађени остаци римске теголе, па је вјероватно да је црква саграђена на старијем, античком култном мјесту. Око цркве су од средњовјековног гробља, преостала још четири стећка. Ђ. Odavić, *Neka za- pažanja o arheološkom lokalitetu Varina gruda u Dživarskom polju kod Trebinja*, 41-46.

⁷⁸ D. Kovačević, *Srednjovjekovni katuni po dubrovačkim izvorima*, Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Sarajevo 1963, 138.

⁷⁹ A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, 36.

⁸⁰ O. Đurić-Kozić, *Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini*, 1198; Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 73-78, Црква је 1992-1995, године минирана, С. Милеуснић, *Духовни геноцид 1991-1993*, 87.

Село *Орах*, удаљено три километра од Запланика, такође је било средњовјековни посјед Павла Раденовића,⁸¹ а у гробљу са стећцима, на праисторијском тумулусу, налазе се *остаци цркве Свете Текле*, малих димензија, са зидовима сачуваним до око једног метра висине. Апсида, благо истурена на источном зиду и постављена изван осе према југу, правоугаоног је облика споља и изнутра. С обзиром на опште историјске прилике, може се претпоставити да је храм подигнут у XIV или XV вијеку. Унутар црквице налази се стећак на којем су исклесани мач, штит и на штиту полумјесец. Испод стећка је зидана гробница, што говори да је и овај храм био маузолејне намјене, као и већина других црквица смјештених у некрополама.⁸²

Село *Бобовиште* у залеђу Дубровника, помиње се у дубровачким изворима 1296. године, и доцније више пута. На некрополи са стећцима налазе се темељи двију цркава, од којих је сјеверна, боље очувана.⁸³ Зидови сачувани до око пола метра висине, показују да је храм имао правоугаону основу, са олтаром који је полукружно удубљен у унутрашњости јужног зида.

У селу *Гола Главица*, на локалитету Гумниште, налазе се *остаци* још једног храма, малих димензија (4,40 x 4м), са зидовима дебљине око једног метра. Источни зид црквице је, као у Бобовишту, с унутрашње стране благо заобљен и тако чини апсиду. Непосредно испред улаза у цркву налази се украшен стећак.⁸⁴

У селу *Бјелач*, у Требињској шуми,⁸⁵ сачували су се *остаци* још једне средњовјековне цркве, изразито малих димензија (2,70 x 1,90 м). Њени темељи, правоугаоне форме налазе се на врху гробне гомиле. Дебљина сачуваних зидова

⁸¹ М. Динић, *Земље херцега од светог Саве*, 164, нап. 45.

⁸² Š. Bešlić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, 403; Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 78-81.

⁸³ О. Đurić-Kozić, *Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini*, 1222; Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 55-56; М. Vego, *Izvori o Trebinju i okolini u srednjem vijeku*, 116.

⁸⁴ Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 90-91.

⁸⁵ О властелину Вучихни из Бјелача код М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 84.

већа је од једног метра, а источни зид је изнутра благо заобљен, чинећи тако апсиду.⁸⁶

*Остаци цркве у селу Крајковићи у Шуми требињској*⁸⁷ налазе се у средњовјековној некрополи. Темељи са зидовима широким 1,20 м показују правоугаону основу са благо заобљеним источним зидом, који тако добија форму апсиде. У унутрашњости црквице налази се стећак украшен мотивом лука и стријеле, што свједочи о маузолејној намјени цркве у Крајковићима.⁸⁸

О селу *Кликовићи*, смјештеном у источном дијелу Шуме требињске, нема помена у средњовјековним писаним изворима, али се у рецентном православном гробљу налази некропола са стећцима украшеним рељефима⁸⁹ и остацима црквице дуге четири и по, а широке само три и по метра. Очувани темељи показују правоугаону основу на којој је полукружна апсида на цијелој дужини источног зида. Унутар цркве се сачувала камена часна трпеза.⁹⁰

Олтарски простор ријешен на сличан начин као у Крајковићима и Кликовићима, образован тако што су подужни зидови спојени полукружним зидом, јавља се и на српским црквама у околини Новог Пазара, на примјер, у цркви Лазарици у Пурђу (обновљена у XVII вијеку), у Богородичиној цркви у Ковачеву (XVI-XVII вијек) и цркви Светог Николе у Штитарима (обновљена у XVII вијеку).⁹¹ Премда се код наведених примјера ради о грађевинама датованим у XVI-XVII вијек, може се претпоставити (на основу познатих строгих прописа турских власти о обнављању православних богомоља) да су оне у то вријеме обновљене на мјесту старијих храмова. Уколико су ове цркве у обновама задржале основе старијих здања, то наводи на претпоставку да је форма црквене грађевине са луком апсидалног зида који у читавој ши-

⁸⁶ О. Đurić-Kozić, *Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini*, 1172; Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 96.

⁸⁷ О помену извјесног Обрада Крајковића у дубровачком документу 1436. године код М. Динић, *Хумско-шребињска властела*, 85.

⁸⁸ Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 121-122.

⁸⁹ Š. Bešlić, *Popovo*, 37.

⁹⁰ Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 88-90.

⁹¹ М. Шупут, *Споменици црквеног градитељства, XVI-XVII век*, 109-110, 225, 282.

рини спаја подужне зидове био уобичајен у средњовјековном српском црквеном градитељству. У том случају, облик основа црквишта у Крајковићима и Кликовићима уклапао би се у опште токове средњовјековне српске црквене архитектуре у скромним сеоским срединама.

У селу *Славогостићи*, које се помиње у дубровачким документима од 1412. године као посјед Радослава Павловића,⁹² налазе се остаци црквице правоугаоне основе, без олтарске апсиде. Претпоставља се да је храм подигнут у XV вијеку, у вријеме када се насеље помиње у дубровачким документима.⁹³

У некрополи са стећцима у којој се налази и рецентно православно гробље на локалитету *Кличањ*, код Крајковића, налазе се остаци још једне средњовјековне цркве. Зидови сачувани до око 0,80 м висине показују да је храм био правоугаоне основе, без апсиде. У источном дијелу унутрашњости сачували су се стуб и плоча часне трпезе.⁹⁴ Испред улаза налазе се три већа украшена стећка,⁹⁵ тако да се може претпоставити да је и овај храм грађен као гробна црква локалне властеле.

Село *Ускопље* помиње се често у дубровачким изворима, будући да је ту вјероватно била царина. Још 1284. године у Ускопљу се помињу људи краља Стефана, а сљедеће године неки Ратко Доброшевић, који је био вазал краљице Јелене. Крајем XIV вијека царину на Леденицама код Ускопља држали су Павле Раденовић и војвода Влатко Вуковић.⁹⁶ У некрополи са стећцима налазе се *остаци црквице посвећене светом Трифуну*, правоугаоне основе, без апсиде.⁹⁷

Село *Зачула* уз пут Дубровник – Старо Слано, помиње се у дубровачким изворима од 1335. године. У потоњим доку-

⁹² М. Динић, *Земље херцега од светлог Саве*, 164, нап. 47.

⁹³ Lj. Spargavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 69-71.

⁹⁴ *Isto*, 123-124.

⁹⁵ Š. Bešlagić, *Popovo* 35; Lj. Spargavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 124-125.

⁹⁶ М. Динић, *Земље херцега од светлог Саве*, 158.

⁹⁷ Посвета цркве светом Трифуну, патрону града Котора, могла би значити да је храм саграђен у XIII вијеку, када се Ускопље помиње у писаним документима и када су везе Травуније и Захумља са Котором биле снажне, Lj. Spargavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 65-69.

ментима биљежи се као посјед Павла Раденовића.⁹⁸ У некрополи са преко 70 стећака налазе се темељи правоугаоне црквице. Храм, обновљен на мјесту старије цркве Свете Петке, срушен је у рату 1992. године.⁹⁹

У православном гробљу села Хум, поред цркве Рођења Богородице и некрополе са стећцима, на гробној гомили се налазе и остаци *Бурђеве цркве*. Темељи показују правоугаону основу, са асиметрично, уз јужни угао постављеним улазом и засјеком у сјевероисточном углу у унутрашњости.¹⁰⁰ Овим засјеком источни зид је добио донекле форму која би одговарала апсиди. Пред вратима цркве налазио се велики стећак са уклесаним мотивом лука и стријеле,¹⁰¹ што говори у прилог претпоставци да је и ова црквица имала маузолејни карактер.

Премда нису бројне православне цркве са једноставном правоугаоном основом, какве су, судећи по остацима, биле ове у Славогостићима, на Кличњу, у Ускопљу, Зачули и Хуму, оне нису непознате историји српског црквеног градитељства. Поред храма Светог Николе у Морачи,¹⁰² овакву основу имају и мале сеоске цркве у Подмаинама, затим у Коритнику и Банићима код Рашке,¹⁰³ те црква Свете Петке у Младом Нагоричину код Куманова.¹⁰⁴

Већ је уочено да остаци цркава у јужном дијелу земаља Павловића показују да их је свега неколико (Мека Груда, Пријевор, Ускопље, Запланик, Орах) грађено солиднијом техником, са везивом од кречног малтера. Знатно је већи број оних које су биле зидане од неклесаног камена, без употребе малтера, те су им стога зидови наглашено велике ширине (више од једног метра). Њихове димензије (унутрашње) крећу се од 5,30 x 3,10 м (Зачула) до готово мини-

⁹⁸ М. Динић, *Земље херцега од светлог Саве*, 164, нап. 45.

⁹⁹ С. Милеуснић, *Духовни геноцид 1991-1995* (1997), Београд 1997, 142.

¹⁰⁰ Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 108-109.

¹⁰¹ Š. Vešlagić, *Popovo*, 33-35, sl. 55.

¹⁰² Црква Светог Николе у манастиру Морачи првобитно је била једна од манастирских кула, чиме се објашњава не само изостанак олтарске апсиде, већ и квадратна основа овог храма. С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 77-78.

¹⁰³ Р. Станић, *Непознате цркве у околини Рашке*, Саопштења VIII, Београд 1969, 221-223.

¹⁰⁴ М. Шупут, *Споменици црквеног градитељства, XVI-XVII век*, 151-152.

јатурних – 2,70 x 1,90 м (Бјелач).¹⁰⁵ Темељи, као ни зидови сачувани просјечно до око једног метра висине и мање, не дају довољно података за претпоставку о томе како је изгледала горња конструкција ових грађевина. Међутим, чини се да раније изнесена претпоставка да ове црквице нису могле имати сводове и да им је кровна конструкција морала бити од дрвета, а покров од камених плоча,¹⁰⁶ није довољно образложена. Наиме, постоји сразмјерно велики број православних цркава са једноставном правоугаоном основом и неријетко малим димензијама (на Косову, у Метохији, у околини Новог Пазара и другдје), код којих се у горњој конструкцији појављује полуобличасти свод.¹⁰⁷

Може се закључити да је у градитељском стварању на простору којим су крајем XIV и у првим деценијама XV вијека владали Павловићи настао и развијао се тип црквене грађевине остварен према облику ранороманичких цркава у Приморју. До његовог стварања на херцеговачком подручју дошло је посредством дубровачких градитеља који су подигли прве такве храмове.¹⁰⁸ То је специфично просторно рјешење у којем је правоугаони простор завршен полукружном апсидом и засвођен полуобличастим (рјеђе преломљеним) сводом који почива на бочним прислоњеним луковима. Претпоставља се да лукови прислоњени уз подужне зидове представљају „конфесионално обиљежје”, да означавају „грчку” то јест православну цркву.¹⁰⁹ Истраживања су пока-

¹⁰⁵ Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, 131.

¹⁰⁶ *Isto*, 131.

¹⁰⁷ На примјер, цркве Светог Георгија у Ајдановцу (друга половина XV вијека), Благовештења у Бањанима (прве деценије XVI вијека), Светог Марка у Бељаку на Руднику (1656), Светог Николе у Богошевцима и Светог Николе у Драјчићима, обе код Призрена (крај XVI вијека), светог Димитрија у Јошаници код Соко Бање (средина XVII вијека), Светог Алексија у Милићима код Студенице (1637), Свете Петке у Трнави код Рашке (1579/1580), М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, 89-90; иста, *Споменици црквеног градитељства, XVI-XVII век*, 22-23, 26, 30, 31, 71, 101, 145, 253. Премда се у наведеним примјерима ради о споменицима чији садашњи архитектонски облици потичу из времена робовања под Турцима, треба претпоставити да се ради о грађевинама које су заправо обновљене на мјестима старијих, средњовјековних здања, те да су, у мањој или већој мјери, понављали градитељске облике старије архитектуре.

¹⁰⁸ В. Кораћ – В. Ј. Ђурић, *Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVI века*, 592.

¹⁰⁹ *Isto*, 569.

зала да је то рјешење имало за узор једнобродну куполну цркву, распрострањену у XI и XII вијеку у српским приморским областима. Само у неким од ових цркава сводови су ојачани попречним луковима.¹¹⁰ Спорадична појава споља правоугаоног олтарског простора, или правоугаоне основе без олтарске апсиде, као и јединствена триконхална основа цркве у Месарима, такође имају своје аналогije у градитељству сусједног Приморја, али и у српској средњовјековној сакралној архитектури.

Заједничка обиљежја ових храмова су и једноставан начин обраде, као и основни архитектонски облици приближно исти у свим црквама. То су правоугаони наоси, полукружне апсиде, полукалите изнад њих, полукружни лукови и полуобличасти (рјеђе преломљени) сводови. Заједнички им је и приближно исти облик отвора који су завршени лучно али архитравно. Сви ови елементи као и основна просторна рјешења имају поријекло у старијој приморској архитектури у којој трају до касног средњег вијека. Спорадична појава елемената карактеристичних за готичко градитељство указује на каснији датум настанка, или, чешће, не неку од фаза обнове ових храмова и на учешће приморских градитеља у њиховој градњи. Све грађевине су зидане каменом и солидном градитељском и занатском техником која је у неким споменицима превазишла ниво просјечне вриједности. На архитектуру ових споменика није имало утицаја савремено исламско градитељство.¹¹¹

На територији којом су владали Павловићи највећи број православних цркава и манастира налази се у области Билеће, Фатнице, Врма и Требиња. Како је већ речено, ова појава произлази из историјских прилика условљених чињеницом да су ови крајеви до посљедње четвртине XIV вијека улазили у састав српске средњовјековне државе, а да су након потпадања под власт босанског краља и потом моћне босанске властеле остале под јурисдикцијом Захумске епархије Српске православне цркве. За многе од грађевина о којима је овдје ријеч поуздано се зна да су постојале и биле у функцији крајем XIV и у првим деценијама XV вијека. Постоји и ве-

¹¹⁰ М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, 60-61.

¹¹¹ М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, 61-62.

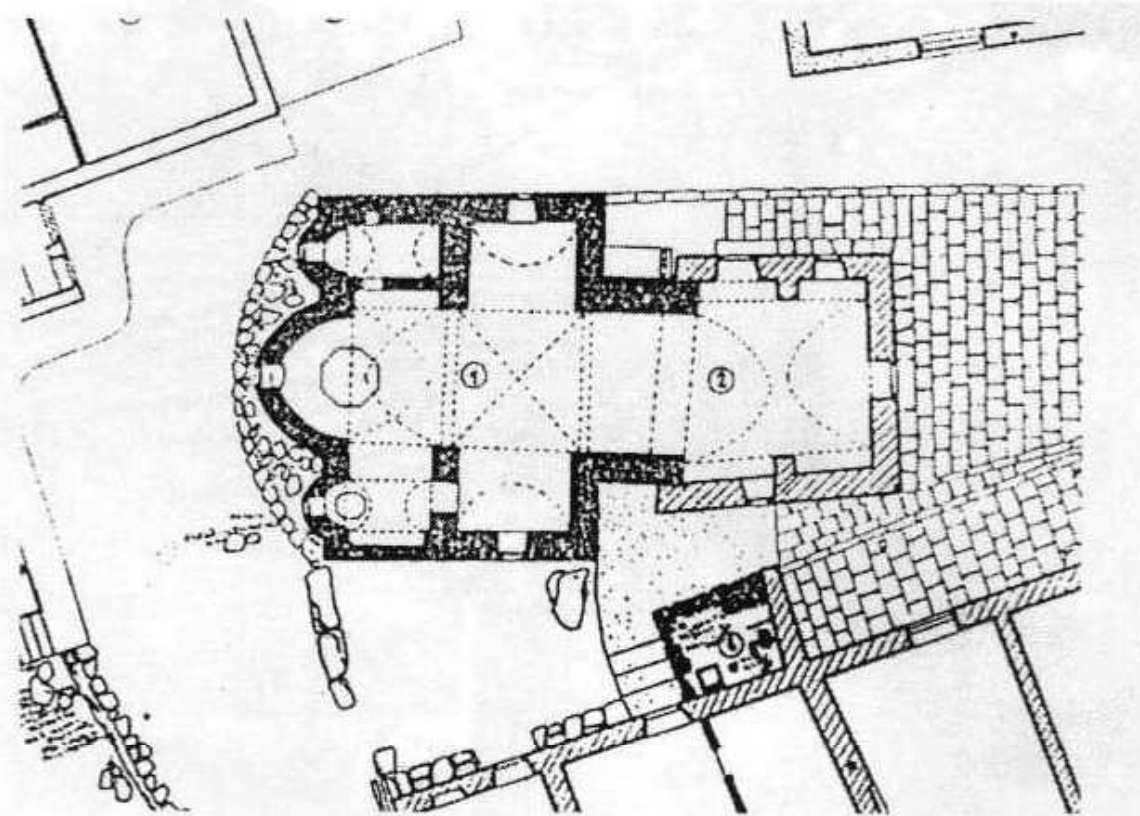
лики број храмова који су више пута обнављани, у временима у којима територија више није била под доминацијом Павловића, али су, најчешће, задржавали своје првобитне, средњовјековне облике. Стога овај преглед заправо прати токове сакралног градитељства у Хуму, који су од својих почетака до у касно доба турске владавине били везани и за рашку и за приморску архитектуру. Разматрање типолошких одлика српских цркава у области Павловића природно је везано за градитељске облике дуго његоване у нашој средњовјековној прошлости. Та подударност архитектонских типова у којој се за сваку од црквених грађевина у јужном дијелу земаља Павловића може наћи сродно рјешење на ширем српском простору, уз логичне утицаје са сусједног Приморја, потврђује да је традиција српског црквеног градитељства овдје непрекинуто трајала и у вријеме владавине ове моћне босанске феудалне породице.

Добрун

Дужи

Добричево

Тврдош

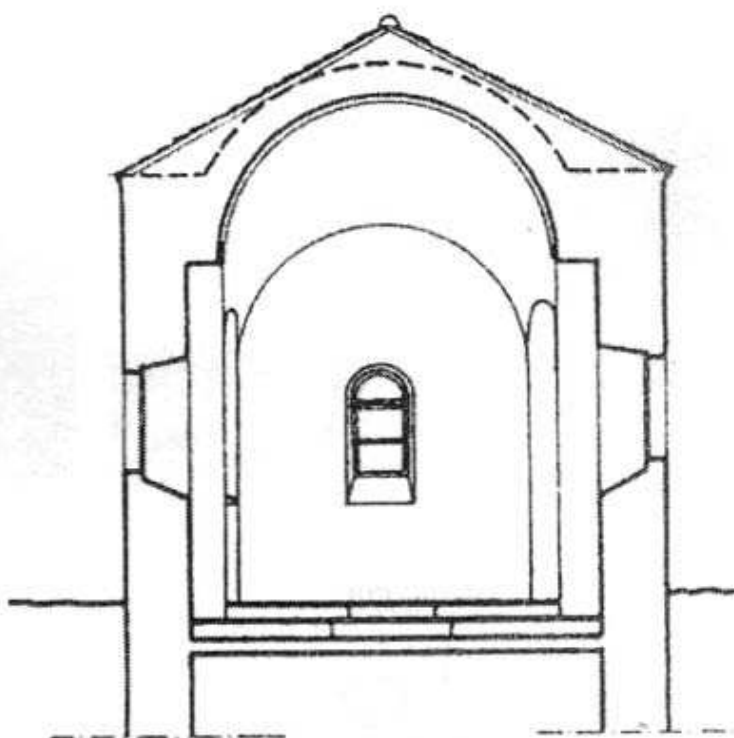
Мека Груда

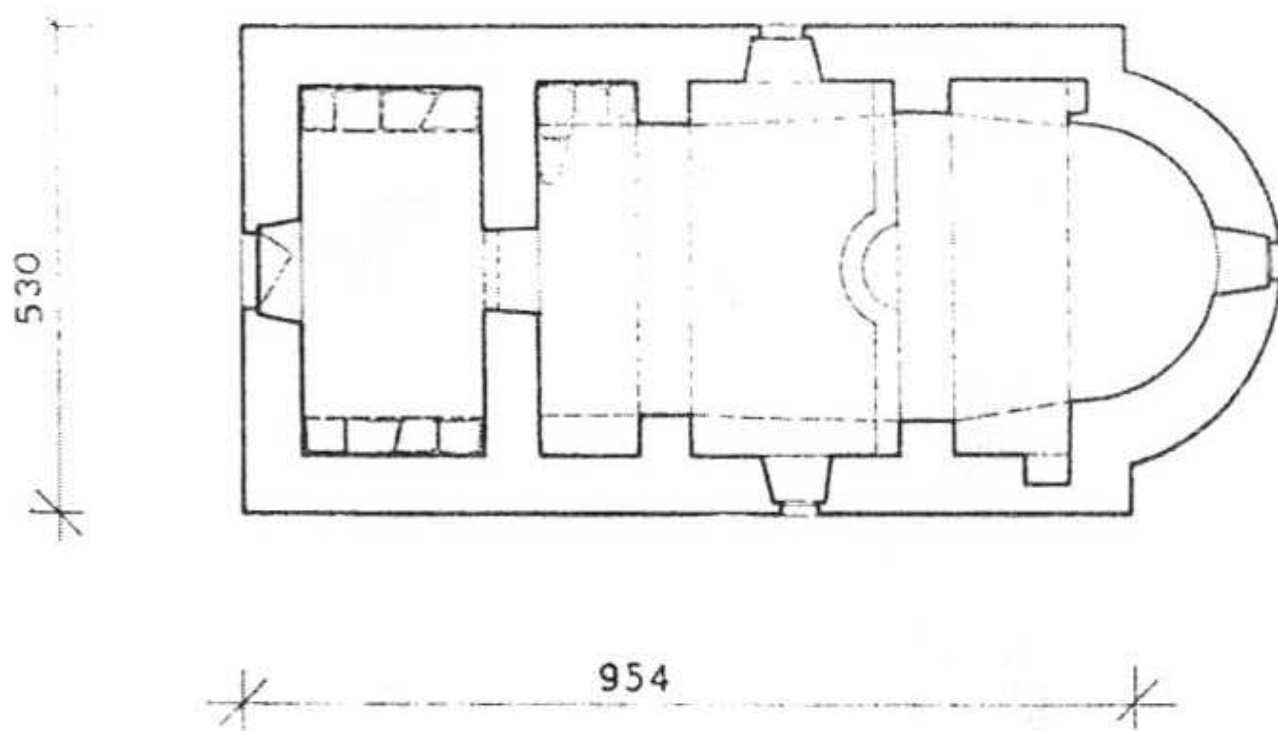
Дубочани

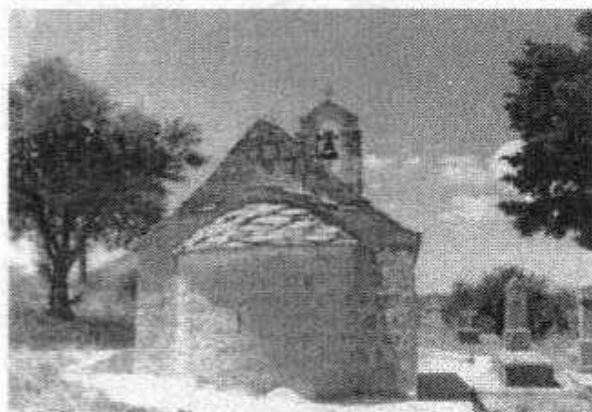
Аранђелово

Аранђелово

Аранђелово

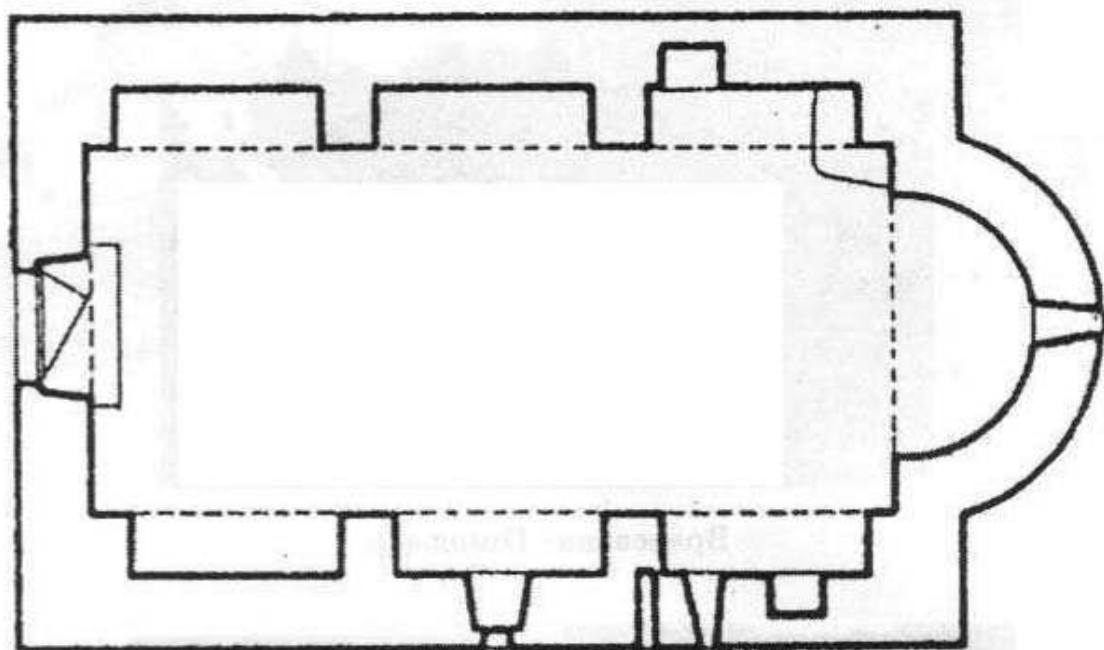
Вољујац

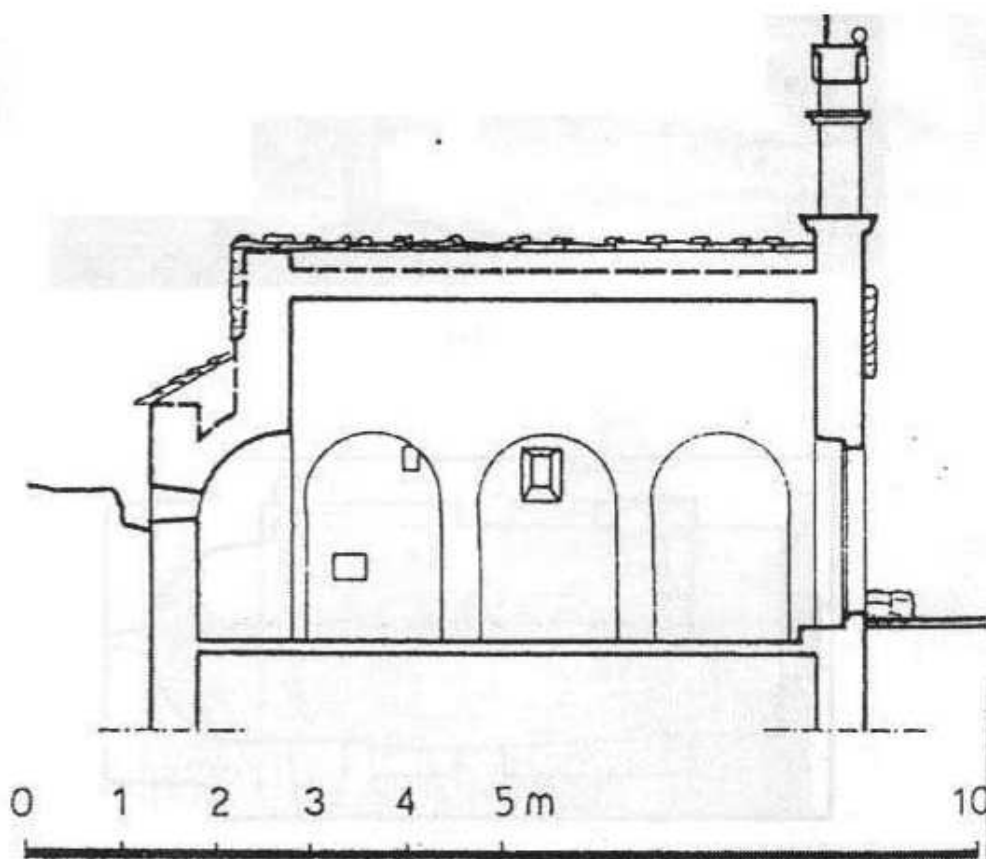
Дражин До

Св. Климент - Мостаћи

Св. Климент - Мостањи

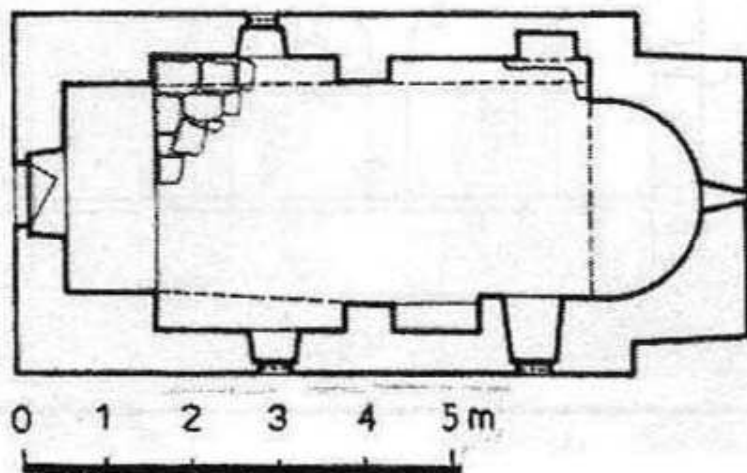
Св. Климент - Мостањи

Врачевица - Гомиљани

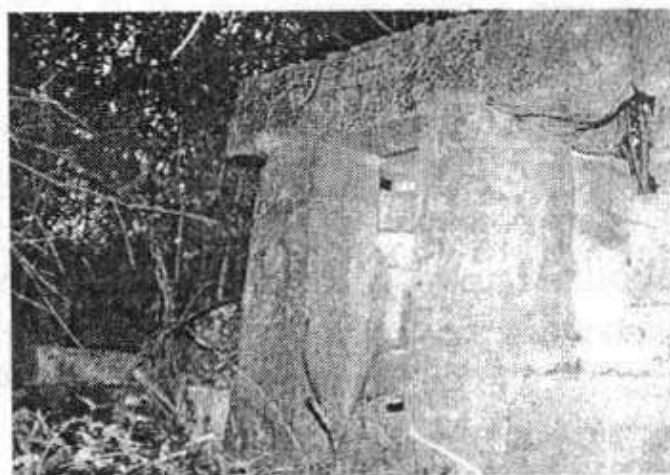
Луг

Луг

Месари

Пријевор

Жудојевићи

Константиновица - Гомиљани

Бурђевица - Гомиљани

LJILJANA ŠEVO

ARCHITECTURE OF THE ORTHODOX CHURCHES
IN THE LAND OF THE PAVLOVIĆ'*Summary*

There are a great many monasteries in the regions that were ruled by the Pavlović family during the 14th and 15th centuries. Some of them were built before the ascendance of this feudal family, and it is known that some of them were built or reconstructed after the territories where they were situated came under the rule of Kosača, and then under the Turkish occupation. There is no reliable information regarding the Pavlović family as the church founders. The regions of Bileća, Fatnica and Trebinje, which came after 1391 under the rule of Pavle Radenović, were under the jurisdiction of the Eparchy of Zahumlje of the Serbian Orthodox Church since 1219, so the tradition of building and decorating of the Orthodox churches and monasteries in this regions lasted since then without interruptions.

The architectural characteristic of the monasteries Dobrun and Dobrićevo are a consequence of cherishing architectural forms of the Raška style. On the church of Dobrićevo broken and arched arcades point out the influence of the Littoral architecture. Church of the Tvrdoš monastery belongs to the group of the three-naves basilicas of the same type which could be seen on the churches of the monastery of Cetinje and Nikoljac.

The most common architectural type of the parochial churches was the one-nave basilica with the semi-circular apse. The architectural forms with the supported arcades originated from the pre-Roman and Roman architecture in the region of Dubrovnik and in the region of Zeta. They were made of stone, and they were initially covered with stone plates. The sporadic appearance of the rectangular altar space, or the rectangular base without the altar apse, as well as the triconchal base of the church in Mesari have their analogies in the architecture of the neighboring Littoral, but also in the Serbian medieval sacral architecture.

In the regions of Bileća, Fatnica, Vrm and Trebinje there is a relatively great number of the churches remnants, whose foundations or

wall remnants point out the fact that those buildings had a one-nave base mostly with the semi-circular apse, but sometimes some other forms occur as well. Appearance of the grave stones within the churches leads to the conclusion that they were built as grave churches for local feudal lords.

Research of the typological characteristics of the Orthodox churches in the land of Pavlović's has been related to the architectural forms cherished for long time in the Serbian medieval history, confirming the influences coming from the neighboring Littoral that the tradition of the Serbian church architecture lasted here without interruption during the rule of this mighty Bosnian feudal family.